

Politické kultury reálného socialismu

Marek Skovajsa

Česká společnost se rychle vzdaluje od zlomového roku 1989, který, jak se ukazuje teprve postupně, s sebou přinesl velký počet obtížně řešitelných problémů nápravy, obnovy i vytváření zcela nového v nejrůznějších oblastech sociálního života. V politické oblasti, kde změna byla nejdříve a nejjasněji patrná, se tyto problémy týkají jak jejích „objektivních“ stránek, jako je např. rámec politického dění stanovený ústavou a zákony, napětí mezi zamýšleným a reálným fungováním institucí nebo hledání přiměřené role českého státu na mezinárodní úrovni, tak také stránek „subjektivních“. K nim patří postoje veřejnosti k institucím, osobnostem a tématům politického diskurzu, utváření a proměna hodnotových orientací, vývoj v konstrukci a percepce sociální skutečnosti. Obtíže spojené se stále trvající transformací české společnosti (nezaměstnanost, ekonomická stagnace, xenofobie, extremismus) znamenají pro politický systém zátěž, jejíž nebezpečnost je nepřímou úměrnou míře kongruence „subjektivní“ stránky politiky s její stránkou „objektivní“. Ač se pozorovatelé českého politického vývoje shodují na tom, že institucionální rozvrh české politiky a vůle jejích politických elit lze hodnotit pozitivně, toto konstatování samo o sobě neposkytuje žádné měřítko pro ocenění reálných šancí jejího dalšího vývoje. Je třeba si všimnout i hlubších struktur, nejen hesel a záměrů, které jsou v politickém procesu vědomě nabízeny a prosazovány. Demokratická obnova české společnosti započala před více než deseti lety, což je doba, jak se ukázalo, dostatečně dlouhá k tomu, aby se vyjevily překážky a vnitřní hranice této obnovy. Deset let ale znamená velmi málo z hlediska historické paměti a vývoje hlubších, dlouhodobých struktur ovlivňujících lidské chování a myšlení, stejně jako i celý společenský život, v němž se odehrávají. Následující text se snaží doložit význam a skrytou

aktualitu kulturních kontinuit mezi minulým a současným politickým zřízením.

Pojem politická kultura

Pro politického vědce přesvědčeného o vědeckém statutu a metodě svého oboru – a jistě se tací najdou – je zkoumání politických systémů, jejich skutečného fungování a možných scénářů jejich dalšího vývoje oborem, který se, pokud si chce činit nárok na hlubší a užitečné poznání, nesmí spokojit s pouhým sledováním a odrážením oblasti politického zdání, jakou představují právní normy, verbální projevy politických aktérů, falešné racionalizace jednajících osob nebo neprohlédnuté formy prosazování zájmů. Jeho alespoň ideálním cílem by mělo být politické jevy pochopit a vysvětlit, tj. odhalit vnitřní logiku jejich sepětí, převést je na zjiitelné a pokud možno i měřitelné veličiny, vystopovat kauzální nebo kvantitativní závislosti mezi těmito veličinami. Za velmi účinný nástroj takto obezřetného a poučeného, a současně velmi ambiciózního zkoumání politických jevů, byl svého času (60. léta) považován pojem politické kultury.¹

U zrodu pojmu politická kultura stála inspirace antropologická, sociologická i psychologická. Podnětem k jeho zavedení byla neuspokojivost pouze normativního a racionalistického přístupu, který nebyl schopen vysvětlit, proč stejné instituce fungují a *ex hypothesi* stejně racionální jedinci se chovají v různých společnostech velmi odlišně. Předpoklad jednotné racionality byl vyvrácen psychologickým a antropologickým poznatkem, že jednotlivci se vyznačují svébytnou osobnostní strukturou a žijí v určitém kulturním kontextu. Nový přístup mohl navázat na bohatou tradici politické filosofie (Aristoteles, Montesquieu, Tocqueville) a historického zkoumání národních mentalit (Lamprecht, Masaryk), stejně jako na práce kulturních antropologů a psychologů (Benedictová, Meadová, Fromm). Díky těmto vlivům byl politický systém považován za závislý na kulturních a psychických vzorcích přítomných u jednotlivců, kteří ho uskutečňují. Jak říká jedna z klasických definic, „[p]olitická kultura je soubor postojů, přesvědčení a pocitů, dávajících řád a význam

¹ Českých prací zabývajících se teorií politické kultury a výzkumem politické kultury české společnosti je poskrovnu. Jmenujme alespoň dvě, přehledový článek Vajdlová, Z.: „Politická kultura: teoretický koncept a výzkum“. In *Sociologický časopis*, 32/3: 339–351, a politickopsychologický výzkum Klicperová-Baker, M. et al.: *Ready for Democracy? Civic Culture and Civility with a Focus on Czech Society*. Praha, Academy of Sciences of the Czech Republic 1999.

politickému procesu a poskytujících hlubší domněnky a pravidla, jež určují chování v politickém systému. ...Politická kultura je agregátním projevem psychologických a subjektivních dimenzí politiky.“² Autorovi této definice byla už v roce 1968 známa základní námitka proti konceptu politické kultury, která se často objevovala v pozdějších diskusích,³ a sice, že termín „politická kultura“ svádí svou snadnou intuitivní pochopitelností k tomu, aby byl používán bez přesného vymezení, a to zejména jako poslední pomocný prostředek tehdy, když selhaly všechny ostatní možné způsoby vysvětlení zkoumaného jevu.⁴ Existující bohatá literatura o politické kultuře sice dostatečně potvrzuje nebezpečí nereflektovaného užívání nebo zneužívání pojmu, ale současně poskytuje dobrý argument proti jeho naprostému odmítání.

Klasické pojetí politické kultury: Almond a Verba

Pojmu politická kultura lze kromě vágnosti a schopnosti vysvětlit úplně cokoli vyčítat i celou řadu dalších slabin. Zejména námitka *kulturní podmíněnosti* postihuje celou svou vahou klasické dílo teorie politické kultury *The Civic Culture* autorů Gabriela Almonda a Sidney Verby. Jejich zaujatost je západní a demokratická. Ač faktická část jejich zkoumání a Almondova základní klasifikace politických kultur podle oblastí vychází z boasovského difusionismu,⁵ Almond a Verba vnášejí na politické jednání jednotlivců silné normativní nároky, které se spíše než difusionismu blíží pozitivistickému evolucionismu.

Studie o „občanské kultuře“ zakládá své teoretické úvahy a výzkum na osvícenských, racionalistických představách o průběhu politického procesu. V ní i v řadě pozdějších prací almondovské školy lze snadno postřehnout společný zájem, kterým je zjištění způsobilosti konkrétních společenských útvarů k řízení skrze aktivní, racionálně jednající občany. Kritérium politické kultury je kritériem emancipovanosti národů nebo společností. Jednotlivci jsou hodnoceni podle svých občanských způsobilostí, které se

² Pye, L. W.: „Political Culture“. In: D. L. Sills (ed.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 12. New York, Macmillan/Free Press 1968, s. 218.

³ Pro přehled o diskusi rozvinuté kolem užitečnosti a smyslu pojmu politická kultura srov. Thompson, M. – Ellis, R. – Wildavsky, A.: „Political cultures“. In: Hawkesworth M., Kogan M. (eds.): *Encyclopedia of Government and Politics I*. London and New York, Routledge 1996, s. 507n; Fleron Jr., F.J.: „Post-Soviet political culture in Russia: An assessment of recent empirical investigations“. *Europe-Asia Studies*, 48/2: 225–260; von Beyme, K.: *Die politischen Theorien der Gegenwart*. Opladen, Westdeutscher Verlag 1992, s. 161–170.

⁴ Pye, L. W.: cit.d., s. 224.

⁵ Schemel, Y.: „Les cultures politiques“. In *Traité de science politique 3. L'action politique*, Publié sous la direction de M. Grawitz, J. Leca. Paris Presses Universitaires de France 1985.

jeví tím větší, čím jsou aktivnější a čím jasněji si jsou vědomí svých práv. U Almonda a Verby se zřetelně projevuje vliv tohoto emancipačního hlediska v typizaci politických kultur podle míry převládajících postojů k společenské angažovanosti. V návaznosti na systémově teoretické rozlišení mezi „vstupy“ a „výstupy“ politického systému jsou politické kultury klasifikovány ve schématu parochialita – poddanství – občanství podle míry zapojení občanů do politického procesu. Hlavní proměnnou, podle níž jsou historické a současné společnosti přiřazovány k některému z těchto tří typů, se stává míra participace členů společenství na jeho řízení. Důležitá je však přitom subjektivní stránka politické participace, totiž jak jednotlivci vnímají politický systém a jak vnímají svou roli v něm.

V prvním typu, *parochiální kultuře*, lze sotva mluvit o specificky politickém rázu společnosti, protože chybí diferenciaci společenského řádu a jasně vymezená a samostatná politická třída⁶. Oba základní prvky politického procesu, tj. ovlivňování těch, kdo činí politická rozhodnutí, ze strany jednotlivců a skupin (*input*), a rozhodování a jednání politické moci (*output*), ještě nebyly v parochiálních kulturách rozvinuty, odděleny a svěřeny samostatným institucím. Do této skupiny patří kmenové společnosti a takové komunitní subsystémy, v nichž nedošlo k vydělení specificky politických rolí.

V *poddanských* společnostech je již na velmi pokročilém stupni vývoje výkonná a administrativní část politické struktury, ta však dosud postrádá protiváhu ve zprostředkujících institucích veřejného mínění a občanské společnosti a zejména v jejich základu, silném já jedinců, kteří chtějí hrát v politickém procesu aktivní roli. Úzká politická třída v tomto typu uspořádání ovládá masu obyvatelstva, jemuž nebyla v plném rozsahu přiznána lidská ani občanská práva. Tato asymetrie ve fungování politického systému vede za určitých historických okolností, např. v Evropě 18. století, k emancipačnímu hnutí znevýhodněných vrstev, čímž vznikají předpoklady pro dosažení dalšího stupně politické kultury.

V těch moderních společnostech, kde se bývalá poddanská vrstva z velké části včlenila do politicky plnoprávné třídy a kde došlo k demokratizaci politického procesu, se životně důležitou rolí stal *občan*, znající svá práva a odpovědnosti a aktivně spolupracující na politickém vedení státu. Tento *participační* typ politické kultury je nutnou podmínkou demokracie. Protože však typ občana, který má jasno o svých povinnostech i právech vůči společnosti a skutečně je vykonává, je pouze učebnicový, Almond

⁶ Almond, G. – Verba, S.: *The Civic Culture, Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Newbury Park, Sage Publications 1989, s. 16–19.

a Verba připustili, že i v demokratické společnosti přezívají kulturní vzorce a psychologické struktury odpovídající poddanské a parochiální politické kultuře⁷. Kombinací těchto tří prvků dospěli ke smíšenému typu občanské kultury, která reprezentuje za současných podmínek nejbližší aproximaci k ideálnímu demokratickému zřízení.⁸

Tímto závěrem Almond a Verba uznali, že emancipace není proces všezahující, ale že v některých oblastech a za některých okolností je nutné, aby jednotlivci nebyli zcela svéprávní (vztahy uvnitř rodiny, škola). Každý z kulturních vzorců je funkční v jiném typu společenství, do něhož je jednatel socializován, a na úspěchu těchto dílčích socializací závisí role, jakou sehraje jako občan v politickém systému. Politický systém dosahuje relativní stability tehdy, když kultura, nutně sestávající z překrývajících se kulturních vzorců různého typu, ve vysoké míře odpovídá podobně komplexní struktuře příslušných politických systémů a subsystémů.⁹

Základní klasifikace politických kultur Verby a Almonda uznává kulturní pluralitu a promíšenost ideálních typů v konkrétních podmínkách. Jednoznačně však favorizuje typ politické kultury odpovídající západní demokracii, kterým je participační občanská kultura. Jak v sympatii k západní demokracii, tak i v charakterizaci demokracie, již v sobě implicitně obsahuje typologie politických kultur a která je osvícensko-racionalistická, se projevuje – ostatně nijak neskrývaná – kulturní tendence, která způsobila, že se studie *The Civic Culture* stala předmětem ostré kritiky jakožto dílo znehodnocující modely politického uspořádání lišící se od modelu severoamerického. Tato jistě oprávněná kritika však přehlíží, že Almond a Verba svou průkopnickou prací připravili velmi účinný nástroj pro posouzení toho, nakolik se konkrétní společnosti blíží demokratickému ideálu, který i přes svou kulturní podmíněnost je pro velkou část současného světa závazný a uznávaný.

Jak už bylo řečeno výše, teorie politické kultury čerpá ze smíšených zdrojů, mezi jinými antropologických, sociologických a psychologických. Ač se antropologovi a podobně i filosofovi bude jevit jako neudržitelná nebo pouze omezeně platná,¹⁰ což ukazuje už problém kulturního absolutismu nebo relativismu, může si uchovat význam užitečného nástroje pro komparaci a hodnocení politického vývoje k demokracii v úzeji vymezeném diskurzu euroamerické politologie.

⁷ Almond, G. – Verba, S.: cit. d., s. 22–26.

⁸ Schemel, Y.: cit. d., s. 256.

⁹ Srov. Almond in Schemel, Y.: cit. d., s. 257.

¹⁰ Srov. Pateman, C.: „The Civic Culture: A Philosophic Critique“. In Almond, G. – Verba, S.: *The Civic Culture Revisited*. Boston, Little, Brown 1980; Schemel, Y.: cit. d. *passim*.

Explikativní funkce pojmu politická kultura spočívá v převedení politických fenoménů na kulturní vzorce přítomné v daném sociálním společenství a také na nositele těchto kulturních vzorců, lidské bytosti, jejichž psychologické zkoumání poskytuje účinné prostředky pro porozumění politickému procesu. Podle definice Almonda a Verby je kultura „psychologická orientace vůči sociálním objektům“.¹¹ Tato orientace má kognitivní, afektivní a hodnotové složky, podle částí psychického aparátu, který se v nich uplatňuje. Politická kultura sestává podle Verby ze „systému empirických přesvědčení, expresivních symbolů a hodnot definujících situaci, v nichž probíhá politická činnost“.¹² Každá z těchto složek vykazuje u konkrétního jedince znaky, které umožňují přiřadit ho k některému z typů politické kultury, což umožňuje detailní a typově bohatou klasifikaci psychických předpokladů politických systémů, zejména demokracie.¹³ Redukce politických jevů na psychologické proměnné představuje jistě potřebný, ačkoli nejistý krok na cestě k hlubšímu porozumění politickým procesům. Ve výzkumu mimopolitických podmínek demokracie hrají psychologické aspekty důležitou roli, a je proto na místě zmínit se o některých základních příspěvcích politické psychologie k politologické analýze založené na konceptu politické kultury.

Psychologické předpoklady politiky: Adorno a kol., Eysenck

Ve středu zkoumání politických kultur leží politicky relevantní postoje, charakteristické a určující pro jednání členů daného společenství. Nejsou jimi jen názory na politická témata, ale rovněž vzory citění a myšlení zdánlivě naprosto bez vlivu na politické chování. Podle autorů modelových výzkumů politických postojů, např. Theodora W. Adorna a kol. nebo Hanse Jürgena Eysencka, jsou názory, postoje a hodnoty subjektu zpravidla uspořádány do *osobnostní struktury* (Adorno a kol.) nebo *souboru postojů* (Eysenck), v jejichž rámci tvoří určitý koherentní a vnitřně jednotný celek. Osobnost lze chápat jako organizaci trvalých vnitřních dispozic k chování. Je charakterizována svými rysy, dispozicemi uspořádanými do hierarchií a vyvíjejícími se v čase, obdařenými silou, jejichž velikost lze měřit. Postoji se rozumí „dispozice reagovat stejným způsobem na podobné stimuly a situace“.¹⁴

¹¹ Almond, G. – Verba, S.: *The Civic Culture*, s. 13.

¹² Citováno in Schemel, Y.: cit.d., s. 246.

¹³ Klieperová-Baker, M. et al.: *Ready for Democracy? Civic Culture and Civility with a Focus on Czech Society*. Praha, Academy of Sciences of the Czech Republic 1999, s. 76n.

¹⁴ Grawitz, M.: „Psychologie et Politique“. In: *Traité de science politique 3. L'action politique*, Publié sous la direction de M. Grawitz, J. Leca, Paris, Presses Universitaires de France 1985.

Vstupní hypotézou Adorna a jeho spolupracovníků bylo, že „politická, ekonomická a sociální přesvědčení jednotlivce často utvářejí obsažný a koherentní vzorec, jako by byla držena pohromadě ‚mentalitou‘ nebo ‚duchem‘, a že tento vzorec je výrazem hlubokých trendů jeho osobnosti“.¹⁵ Osobnost přitom neplatí za poslední *explicans* politických jevů, zde zejména ideologie, ale je pokládána za produkt společenských vlivů a socioekonomických podmínek vývoje jednotlivce. Význam pojmu osobnosti tkví v tom, že funguje jako „činitel zprostředkující sociologické vlivy na ideologii“, tj. politické smýšlení jedince.¹⁶ Konkrétním záměrem výzkumu Adorna a kol. bylo získat charakteristiky tzv. autoritářské osobnosti, osobnosti, kterou její rysy a postoje predisponují k podpoře fašismu.¹⁷ Za účelem zjišťování a měření autoritářských rysů osobnosti byla sestavena tzv. F-škála náchylnosti k fašismu a metodologie, která umožňovala měřit skrytý totalitní potenciál sledovaných osob, aniž by jim přímo odhalovala svůj záměr explicitními otázkami na politická témata. Nespornou výhodou tohoto postupu bylo, že výzkumníci vyloučili řadu rušivých reakcí, jež mohou vyvolat otázky dotýkající se politicky důležitých námětů. Takovými reakcemi jsou např. zatajování skutečného názoru ze strachu před nesouhlasem nebo výsměchem tazatele nebo společnosti (tzv. *non-attitudes*), odpovědi podle nedostatečně interiorizovaného stereotypu, který ve skutečnosti neodpovídá vlastnímu stanovisku dotazovaného, nebo jednoduše neporozumění některým politiky sice často používaným, ale přesto nejasným termínům.

Podle autorů *Studii o autoritářské osobnosti* je například souhlasný postoj k trestu bičováním za sexuální trestné činy projevem vysokého fašistického potenciálu. Ten se však snáze projeví v odpovědi na takto zdánlivě nepodstatnou otázku, než v otázkách explicitně se dotýkajících reálných postupů fašistických režimů. Nepřímý výzkum politických sklonů přitom zcela zřejmě předpokládá, že postoje každého jedince vytvářejí značně soudržný celek, kde se části navzájem podmiňují, neboli že předpoklad osobnosti jakožto stabilní organizace postojů a dispozic odpovídá skutečnosti.

Hans J. Eysenck se ve vlivné práci *The Psychology of Politics* (1954) pokusil

¹⁵ Adorno, T. W.: *Studies in the Authoritarian Personality*. Gesammelte Schriften Bd. 9.1. Soziologische Schriften II. Erste Hälfte, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1975, s. 149.

¹⁶ Adorno, T. W.: cit. d., s. 156.

¹⁷ Těmito osobnostními rysy jsou: lpění na konvencích, podřízenost autoritě, autoritářská agrese, anti-intracepece (negativní postoj k ideálnímu a subjektivnímu), pověřčivost a stereotypní myšlení, oceňování moci a tvrdosti, destruktivnost a cynismus, projektivita (přesvědčení o zkaženosti světa, spiknutí atd.), přelhané obavy týkající se sexu.

překonání jednostranné zaměření studie o autoritativní osobnosti na typ pravicového extremisty. Současně svou teorií souborů postojů usiloval o vyjasnění koexistence a sepětí různých, často tematicky nesouvisejících nebo nekonzistentních postojů v rámci jedné osobnosti. Vychází z přesvědčení, že „sociální a politické jednání všeho druhu je zprostředkováno postoji, a tedy výzkum povahy, vývoje a modifikací postojů má základní význam pro rozvoj vědecké politické psychologie“.¹⁸ Postoje jsou chápány jako modifikace centrální nervové soustavy, tvořící základnu naučeného chování.¹⁹ Omezení Eysenckovy práce ovšem představuje behavioristické východisko, které ignoruje vnitřní duševní pochody jako nepřístupnou „černou skříňku“, čímž se vzdává šance na objasnění kauzálních a obsahových souvislostí mezi postoji zastávanými subjektem a spokojuje se s konstatováním statistických korelací mezi naměřenými údaji.

Eysenck doplňuje starší kontinuum konzervativnost – radikalita, které přímo odpovídá politickému štěpení konzervativci – socialisté, o druhý rozměr psychické jemnosti a tvrdosti (*tender-mindedness a tough-mindedness*), pocházející od W. Jamese.²⁰ Druhé rozlišení vnáší jemnější diferenciace do typologie osobností s pravicovou nebo levicovou orientací. Avšak např. přiřazení vlastností jako skepticismus (zde protiklad dogmatismu) nebo pluralismus osobám vykazujícím vysoký stupeň psychické tvrdosti, ke kterým podle Eysencka patří komunisté, dokládá, že zkušenostní východisko Eysenckových tezí bylo dobově a místně podmíněné. Přisouzení relativní svobodomyšlnosti stoupencům komunismu, které Eysenck zařadil do kvadrantu tvrdost – radikalita,²¹ může být platné v konkrétní historické situaci britské demokracie 50. let, ale vzhledem ke zkušenosti s typem „konzervativního komunisty“, vyskytující se v reálněsocialistických režimech, nelze tuto vlastnost vztahovat na příslušníky komunistických stran a hnutí obecně. Z příkladu je zřejmé, že byla-li Eysenckova charakterizace komunistické osobnosti správná, spadaly pod označení „komunista“ v 50. letech ve Velké Británii zřejmě odlišné typy osobnosti než např. v 80. letech v Československu. Rozdíl mezi oběma typy a rozdíl jejich funkcí v příslušném politickém systému odpovídá rozdílu mezi politickou

¹⁸ Eysenck, H. J.: *The Psychology of Politics*. London, Routledge and Kegan Paul 1968, s. 265.

¹⁹ Eysenck, H. J.: cit. d., s. 243–251.

²⁰ Rysy „psychicky jemné“ osobnosti jsou podle Williama Jamese tyto: racionalismus, intelektualismus, idealismus, optimismus, religiozita, víra ve svobodu vůle, monismus, dogmatismus. „Psychicky tvrdá“ osobnost má naopak tyto vlastnosti: empirismus, sensualismus, materialismus, ireligiozita, fatalismus, pluralismus, skepse (Eysenck, H. J.: cit. d., s. 131).

²¹ Eysenck, H. J.: cit. d., s. 130.

kulturou v obou společnostech. Závislost na sociálním kontextu existuje u všech termínů označujících politicky relevantní psychické typy – např. revolucionář, konzervativce, radikál, umírněný, liberál.

Psychologické pochopení vývoje politických systémů, např. režimů reálného socialismu, by vyžadovalo popsat všechny proměny politicky relevantních struktur osobnosti, které se udály v jejich průběhu. To je ovšem pouze utopický úkol, kterému by se mohla více přiblížit literatura než věda. Navzdory nevyhnutelným omezením v látce a platnosti zobecnění poskytly práce Adorna a kol., Eysencka a dalších politických psychologů (Rokeach, Milbraith) velmi účinný nástroj pro psychologickou interpretaci politického chování lidí a pro porozumění člověku jako politické bytosti. Poměrně přesvědčivě ukázaly, že postoje k různým, navzájem zdánlivě nesourodným objektům spolu mohou vnitřně souviset na rovině organizace osobnosti a že politické jednání nebývá nahodilé, ale sleduje zákonitosti dané osobnostní strukturou. Pro politickou analýzu je velmi užitečné chápat člověka jako nositele vzájemně propojených názorů, hodnot a postojů, jež ho za daných okolností uzpůsobují k určitému politickému jednání více než k jinému. V podmínkách konkrétního politického systému to znamená, že lidé s jistými rysy osobnostní struktury mu prokazují vyšší podporu a mají v něm větší prostor k uplatnění než ostatní, což umožňuje popsat politický systém prostřednictvím osobnostních rysů, které s ním zvláště silně korelují, a posuzovat tento systém podle vyspělosti osobnostních typů, s nimiž se vzájemně podporuje. To, že je možné rozlišit politické subjekty podle jejich základní orientace v postojích a v názorech na nejrůznější témata, a k jednotlivým třídám postojů přiřadit vzorce společenského chování, je důležitým, nikoli však jediným²² východiskem zkoumání politických kultur.

²² Neopomenutelnou součástí zkoumání politických kultur je historické poznání, které nejenže poskytuje materiál, na němž lze provádět klasifikační práci, ale, jak je patrné už u Verby a Almonda, samo nabízí kritéria, podle nichž je možné klasifikace navrhnout. Příklad historického přístupu dává v práci *Deutschlands politische Kultur* Kurt Sontheimer. Z různých období německých dějin vybírá základní modely politických postojů a sleduje jejich pozdější působení (Srov. Sontheimer, K.: *Deutschlands politische Kultur*. Berlin, Rowohlt 1991, s. 33–60). Politická kultura v dané době a společnosti v sobě obsahuje pozůstatky politických kultur dřívějších období a různých lokálních a etnických společenství, ve vysoké míře překryté, rozmělněné nebo pozměněné novějším vývojem. To poukazuje na nejednotnost národních politických kultur, v nichž vedle sebe přetrvávají postoje vlastní různým dobám, různým etnickým společenstvím a různým společenským vrstvám. Vlivy starších kultur dřívějších období a různých lokálních a etnických společenství v následujících dobách politické jednání jednotlivců. Např. pro vysvětlení antiliberálního směřování německé politiky v 19. a 20. století uvádí následující tradice: etatismus, nepolitičnost, idealismus, vyhýbání se konfliktům, formalismus. Zjevně nelze historii z úvah

Politická kultura reálného socialismu

Zbývající část textu se zabývá vzorci české politické kultury reálného socialismu 70. a 80. let. Prvotním záměrem je odhalit ty součásti politické kultury komunismu, jež přetrvávají v postojích české společnosti polistopadového období. Toto hledání nemá být samoučelné, ale mělo by pomoci k pochopení toho, nakolik je politická kultura české společnosti po pádu komunismu ovlivněná dějinnou zkušeností reálného socialismu, nakolik je její potenciál směřování k demokracii omezen touto předchozí zkušeností a na jakých tématech nebo postojích se nejjasněji ukazuje kontinuita nebo naopak rozchod s postoji převládajícími v komunistickém režimu. V podobě, v jaké koncepci politické kultury vypracovali Almond a Verba, se její výzkum snaží zjistit, jak dalece se občané podílejí na řízení státu a jiných sociálních útvarů, neboli jak dalece politický systém naplňuje demokratický ideál vlády lidu sobě samému. Poměřováním participace se zkoumání politické kultury nevyčerpává, patří však k jeho klíčovým pojmům, zejména pokud se občanská kultura chápe v rámci osvícenské emancipační vize.²³ Výsledky tohoto srovnání jsou v nejlepším případě jen předběžné, ať už z důvodu použité metody obsahové analýzy textů, která by měla být doplněna dalšími kvalitativními i kvantitativními rozborů, nebo z důvodu stále neukončené diskuse o pojmových nástrojích tohoto rozboru, jako jsou politická kultura, participace a další.

Pojem politická kultura provází ve zkoumání postsocialistických společností stejné riziko, jaké mu hrozí i v jiných oblastech, totiž jeho zneužití jako posledního vysvětlovacího prostředku tam, kde selhaly všechny analytické nástroje. Přesto při hodnocení politické kultury komunistických společností dospívají různí autoři k velmi podobným závěrům. Pro Fredericka Flerona Jr., který podává přehled o novějším využití pojmu politická kultura v sovětologii a v ruských a postsovětských studiích, je nezbytné rozlišovat v komunistických zemích dvojí kulturu: *kulturu oficiálně vyžadovanou* a *kulturu reálnou*, představující kompromis mezi spontánními postoji a potřebami obyvatel na jedné straně a diktátem režimu na straně druhé. Proti příliš optimistické představě o vytvoření nové demokratické kultury takřka ze dne na den pod vlivem převratných politických změn staví

o politické kultuře vykázat, protože by jim tím hrozilo, že přehlédnou důležité a dlouhodobě působící vlivy.

²³ Srov. Verba, S. – Nie, N. H.: *Participation in America*. Chicago, The University of Chicago Press 1987, Kapitola 1; Memmi, D.: „L'engagement politique“. In: *Traité de science politique 3. L'action politique*, Publié sous la direction de M. Grawitz, J. Leca. Paris, Presses Universitaires de France 1985, s. 315n.

Fleuron Jr. předpokládá, že politická kultura se vyvíjí jen zvolna, asimilací historických zkušeností, a že pád komunismu znamenal zánik „ideální“ politické kultury a nezbytnosti se k ní hlásit, ale jen v omezené míře modifikoval kulturu „reálnou“, která se pozvolna formuje pod vlivem politického a psychického vývoje společnosti a jednotlivců.²⁴ Teprve poznání této reálné kultury a zejména dopadu, který na ni měla historická zkušenost s komunismem, může přispět k pochopení současného stavu a možného budoucího vývoje postsocialistických společností.

Vliv reálného socialismu na kulturní a psychologické rysy společnosti byl tak silný, že lze mluvit o zvláštní *odcizené politické kultuře*, která charakterizuje komunistické režimy.²⁵ Příznačné pro tuto kulturu je oslabení všech tří složek občanské politické kultury – parochiální, poddanské i participální – a převaha negativních, pesimistických a pasivních postojů k politickému systému a politickým procesům. Politické odcizení lze chápat jako výsledek trvalého napětí mezi ideální a reálnou politickou kulturou, mezi požadavky politického systému a potřebami a přirozenými tendencemi občanů. Situace těchto společností je anomická, protože je sužuje neustálý hodnotový konflikt.²⁶ Je proto třeba si všimnout obou stran tohoto konfliktu, kultury ideální i kultury reálné.

Analýza politické kultury společností, u nichž jsou dobré důvody předpokládat, že existují značné rozdíly mezi verbálním chováním (názory) a vnitřními postoji jejich příslušníků,²⁷ se nemůže spolehnout na běžně užívaná data z empirických názorových šetření. V případě totalitních režimů, pro které navíc neexistuje dostatek sesbíraných dat, je proto téměř nezbytné uchýlit se ke kvalitativním a interpretativním metodám zjišťování stavu politické kultury. Následující část se přehledovou formou pokouší naznačit komplexnost propletení politických kultur v československé společnosti 70. a 80. let. Vzhledem ke stále neukončeným diskusím o přesném významu pojmu „totalitní“ a k víceznačnosti termínu „socialistický“ bude pro tuto společnost přednostně používáno označení „reálně-socialistická“. Toto označení vhodně upozorňuje na základní rozdělení politické kultury socialistických států mezi kulturu oficiální, ideální, vyžadovanou na straně jedné a kulturou praktikovanou, reálnou, zjištělnou na straně druhé. Ideální politická kultura je ideologický konstrukt teorie

²⁴ Fleuron Jr., F. J.: „Post-Soviet political Culture in Russia: An assessment of recent empirical investigations“. *Europe-Asia Studies*, 48/2: 225–260.

²⁵ Kličperová-Baker, M. et al.: cit. d., s. 63.

²⁶ Tamt.

²⁷ Fleuron Jr., F.J.: cit. d.

marxismu-leninismu. Jako taková je jednodušší a lépe charakterizovatelná než diferencovaná kultura reálná, současně ale nemá na reálnou kulturu a společnost valný vliv. Zdrojem jejího poznání jsou odborné i populární publikace o socialistickém životním stylu, socialistické morálce, socialistické osobnosti atd. Reálná politická kultura je souborem několika kulturních podtypů, z nichž se pro účely politologické analýzy zdá užitečné sestavit následující typologii:

1. **Politická kultura přijetí.** Totalitní režim se těší alespoň částečné podpoře a důvěře obyvatelstva. Odtud snaha uskutečnit jeho požadavky i v oblasti politiky a sociálně relevantních postojů. Nároky režimu a jeho ideologie jsou pomocí racionalizací přijímány a uváděny do praxe. Dá se očekávat, že tento přístup bude ztrácet na významu spolu s poklesem věrohodnosti politického systému.

2. **Politická kultura adaptace.** Nároky kladené systémem na jednotlivce jsou plněny zdánlivě, skutečné motivy jsou individuální a často také egoistické. Rozšíření tohoto postoje je pro režim nebezpečné, protože vytváří zdání pevné společenské podpory, která se však může zhroutit, jakmile adaptace přestane být vhodným prostředkem k dosažení osobních cílů. Občané se nepřizpůsobují ani tak ideální politické kultuře, jež je formulována vágně a s jejímž dodržováním většinou není spojen žádný prospěch, jako spíše faktickým požadavkům systému, s nimiž se musí vyrovnávat v každodenním životě.

3. **Politická kultura útěku.** Politická socializace v reálnesocialistické společnosti je co možná nejvíce převáděna na státní a státu podřízené instituce. Tato socializace ale nemůže jednotlivcům nabídnout skutečnou politickou aktivitu, pouze je činí konformními se systémem. Frustrovaná potřeba participace a rozpor mezi přáními a možnostmi vedou u občanů k vytvoření reaktivních postojů k politickým objektům. Vzhledem k povaze režimu jsou tyto reakce eskapistické, utvrzují a zdůvodňují pro jedince jeho pasivitu. Jejich důsledkem je reorientace zájmu na soukromé cíle a potřeby, karikaturizace veřejného, nihilismus ve vztahu k institucím a společensky prosazovaným hodnotám.

4. **Politická kultura protestu.** Tato kulturní forma zahrnuje postojové vzorce disponující své nositele k opravdové politické participaci, a tím, z povahy politického zřízení, k protisystémové činnosti. Ta se snaží zastávat stejnou funkci jako politická aktivita v demokratické společnosti, naplnit racionalistickou představu o politice jako soutěži rovnoprávných a solidně informovaných jedinců. Avšak protestní participace v totalitním režimu

se odehrává v jiných institucích než běžná participace v demokraciích a vyžaduje i od občanů jiné soubory postojů (např. v souvislosti s tím, že ve svobodné společnosti bude politická aktivita více korelovat s vysokým sociálním statutem a ekonomickým blahobytem než ve společnostech nesvobodných).

Zmíněné subtypy politické kultury v totalitních společnostech se u konkrétních jedinců spolu v různých poměrech mísí. Každý z nich má jiný vliv na stabilitu režimu a představuje jiné dědictví pro politickou kulturu společností v přechodu k demokraciím. Následující část textu ukazuje na základě literatury zastupující jak oficiální, tak protestní postoje rysy ideální a reálné politické kultury reálného socialismu.

Ideální politická kultura

Reálný socialismus charakterizovala politizace všech životních oblastí, kterou se projevoval a zároveň udržoval při životě jako totalitní systém. Tzv. občan socialistického státu měl být zcela podřízen kontrole státní moci ve všech svých činnostech, aby se omezila jeho iniciativa a předešlo se následkům přirozené divergence zájmů a sklonů. V popírání práva na soukromí a sebeurčení dospěl reálný socialismus až tak daleko, že se pokoušel diktovat nejen pravidla chování, totiž vnějších lidských projevů, ale rovněž postojů, myšlenek a citů. Ty totiž mohly vyústit ve skutečně svébytný a jedinečný lidský čin, kterým by narušily zdánlivou pevnost systému.

Teoreticky byl tento totální nárok společnosti na řízení postojů a činnosti jednotlivce vyjádřen v koncepci tzv. socialistického jednání,²⁸ které nemá být pouhou adaptací, „chováním“, jak tomu je v západních společnostech a jejich teoretické reflexi, ale zevnitř poháněnou, autonomní činností člověka. Předpokladem takového „jednání“ ovšem fakticky je, aby i osobní pohnutky byly kontrolovány politickou mocí.

Teorie socialistického aktivismu

Vlastní termín politická kultura ve smyslu, jaký mu dala západní politologie, patřil ve slovníku marxismu-leninismu k termínům okrajovým.²⁹ Jeho obsahu, tj. komplexům postojů k politickým objektům však autoři marxismu-leninismu věnovali značnou pozornost, jednak díky paradoxní blízkosti svých teoretických východisek k východiskům teorie politické kultury (osvícenské kořeny marxismu i pojetí občanské kultury ve smyslu

²⁸ Filipcová, B. – Filipce, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.

²⁹ Např. Wiatr, J. J.: *Spoleczeństwo, polityka, nauka*. Warszawa, Książka i wiedza 1973, s. 253, 263.

Almonda a Verby), jednak díky nezbytnosti dané povahou socialistického politického systému sledovat a usměrňovat postoje obyvatelstva. Ekvivalent demokratické participace by bylo možné hledat v tom, co se v reálně-socialistické terminologii nazývalo uvědomělou angažovaností občanů, avšak ta měla zcela jiný význam než aktivní účast na procesu politického rozhodování.

Učebnice vědeckého komunismu a sociologické práce režimních autorů vyzdvihují aktivistické stránky vzorového života v socialismu s odkazem na klasické marxistické texty. Aktivistický a participativní obraz politiky ve společnosti emancipovaných načrtl historicky velmi vlivným způsobem už ve svých raných spisech Marx. Svou teorií se snažil napomoci emancipaci skupin diskriminovaných nebo marginalizovaných ve společnosti jeho doby, např. Židů nebo průmyslových dělníků, a tedy také upozornit na nezbytnost jejich plné participace v politickém procesu. Protože však v Marxově myšlení není místo pro představu, že by třídy mohly dospět ke konsensu, ale má se za to, že vládnoucí vrstva bude slepě hájit svůj zájem,³⁰ je aktivismus utlačované třídy postižen mánií osamělosti a nedůvěry k partnerům a institucím politického procesu. Osvobození se stává sebeosvobozením, pro které je nutné opustit cestu kompromisních řešení *ad hoc*³¹ a vydat se směrem k prosazování vlastního politického projektu, který počítá s nevyhnutelností „třídního antagonismu“. Požadavek aktivismu určitých vrstev společnosti, vzešlý z pouze parciální analýzy politické a společenské situace určité doby, brzy překročil své myšlenkové východisko, vizi emancipačního pokroku, a proměnil se v bojové heslo jedné části společnosti – „lidu“, „dělnické třídy“. Tím se marxismus vyvinul v ideologii sloužící jako nástroj prosazování dílčích zájmů.

V reálněsocialistické situaci viselo klasické marxistické pojetí politického aktivismu takřkajíc v prázdnu, protože emancipace hlásaná Marxem byla režimem prohlášena za dosaženou. To se v určitém smyslu s příchodem industriální společnosti v socialistických státech skutečně stalo a třídní rozdíly volající po zcela nekompromisním postupu utlačované vrstvy byly industrializací vymazány.³² Vybízení k občanské angažovanosti v reálném socialismu se stávalo stále prázdnějším, protože systém naopak potřeboval poddanskou pasivitu ovládaných, aby nebyly ohroženy jeho základy.

³⁰ K dodnes platné charakterizaci marxismu srov. Aron, R.: *Plaidoyer pour l'Europe décadente*. Paris, Éditions Robert Laffont 1977, s. 33–47.

³¹ Grulich, V.: *Osobnost a její společenský rozvoj*. Praha, Panorama 1983, s. 249.

³² Aron, R.: cit. d., s. 181–188.

Revoluční participace byla (už) bezpředmětná a demokratická participace zakázaná. Proklamovaná občanskost a vynucená poddanskost občanů socialistického státu vedly k tomu, že se rozbujely parochiální tendence, které byly přirozeným útočištěm před expanzí státní moci do osobních životů lidí.³³

Zdánlivý aktivismus reálného socialismu však měl v myšlení marxistických ideologů vyústění zcela protichůdné k normativním očekáváním západní politické teorie, a to ve zrušení politiky.³⁴ V tomto bodě se s velkou jasností ukazuje, jak dalece byla nepřátelská demokratické politické kultuře a participaci marxistická nauka, jež pojímala politiku jako špinavou hru, účast na které nelze považovat za morálně chvályhodnou.

Socialistickou „veřejnou aktivitu“ není možné ztotožňovat s občanským zapojením do politiky, jež je běžné v demokratických státech. „Třídní“ soběstřednost totiž brání emancipujícím se vrstvám vstoupit do dialogu s již emancipovanými a uznat je nikoli za nepřátele, ale přinejmenším za protihráče. Bez konsensu založeného na společně ctěných hodnotách však nemohla vzniknout jiná než pouze „socialistická“ demokracie.

„Nečistá“ politika se může otevřít aktivnímu politickému jednání pouze díky morálně nezávaznému kompromisu, jímž si utlačovaná třída pomáhá k ovládnutí bojiště. Tím se však politika ruší, protože po završení politického boje vyvolaného dosavadní nespravedlností společenského zřízení už nebude o co usilovat. Zanikne ve vlastním slova smyslu politický aktivismus a nahradí jej aktivismus společenský, totiž takový, ve kterém člověk jako „nový subjekt dějin“ nebo „zázračně proměněná lidská osobnost“³⁵ bude moci volně prosazovat svůj zájem již proto, že se vždy bude shodovat se zájmem celku. Podle M. Šolcové se tak stane harmonizací soukromého s veřejným, tj. blíže neurčenou utopickou fúzí zájmů přirozeně se od sebe lišících podle rozdílů vlastních každé politické společnosti. Zatímco se tato představa prokázala jako zcela nemístná, prozrazuje mnoho o jiném ryse politické kultury prosazované v socialistickém světě, a sice o nápadném stírání rozdílu mezi soukromím a oblastí veřejné činnosti.

Soukromé a veřejné

V *Dopise Gustávu Husákovi* (1975) Václav Havel odhaluje reálné síly, jež utvářely občanské postoje v reálněsocialistickém státě. Strach, existenční

³³ Sontheimer, K.: cit. d., s. 67–73.

³⁴ Šolcová, M.: *Socialistický způsob života*. Praha, SPN 1978, s. 172, 176.

³⁵ Šolcová, M.: cit. d., s. 173.

³⁶ Havel, V.: *O lidskou identitu*. London, Rozmluvy 1989, s. 20–25.

nátlak, policejní perzekuce jsou nástroje, kterými režim nutil občana k „vnějškové adaptaci“, jejímž trvalým psychickým průvodcem je „lhostejnost“ ke všemu ne čistě soukromému.³⁶ Devastace veřejného prostoru totalitním režimem posiluje v člověku jeho egoistické sklony, oblast politiky se stává víc než kdy jindy doménou kariéristů. Právě sobectví a bezohledná vůle k sebeprosazení, schopná zradit hodnoty i osoby, byly podle Havla v socialismu často rozhodnou kvalifikací pro výkon politické moci.³⁷

Neexistuje však žádná empiricky měřitelná „míra sobectví“, jíž by bylo možné využít ve srovnání reálnesocialistických a demokratických společností. Komunistický režim jistě podporoval sobecké stránky lidské povahy, aby si zajistil veřejný pořádek založený na spokojenosti obyvatelstva a aby zabránil politické mobilizaci, jež by mohla nastat, kdyby občané překročili obzor svého soukromí a pokusili se artikulovat a prosazovat společné zájmy. Soukromý blahobyt v mezích možností výměnou za politickou pasivitu byl obsahem „společenské smlouvy“, o níž se hovoří v souvislosti se 70. léty.

Byla-li Havlova analýza společenského úpadku způsobeného socialismem správná, jak se potom ono systémově založené sobectví projevovalo v lidech i v tom, co zbývalo z veřejného života? Občané socialistického státu museli uzavřít kompromis s personálním i myšlenkovým aparátem systému, což znamenalo, že na úrovni sociálních vztahů byli nuceni dodržovat zásady opatrnosti, mimize a oportunistu, a na úrovni mentální si museli vnutit autocenzuru a vypěstovat odolnost proti ideologickému tlaku.

Almond a Verba vyslovili důrazný požadavek, aby si soukromí člověka, spadající do sféry parochiality, udrželo svá práva ve společnostech poddanského i občanského typu.³⁸ Důvodem je nepotlačitelnost lidských pudů a potřeb, jež lze uspokojovat jen v soukromí, odděleném od veřejného a sociálně viditelného dění. Avšak politická teorie reálného socialismu si klade za úkol napomoci společnosti k tomu, aby zničila křehké dělící přepážky mezi veřejným a soukromým a umožnila tak proniknout státu do soukromé domény a současně osobní zvůli jednotlivců do společného prostoru státu. Taková byla realita žitého socialismu, ačkoli podle úvah obhájců systému mělo dojít ke sjednocení zvláštních zájmů a zrušení reálných sociálních protikladů. Komunistickým převratem však vznikl stát zvětňující porobení většiny nomenklaturní menšinou a podporující bujení

³⁷ Havel, V.: cit. d., s. 23.

³⁸ Almond, G. – Verba, S.: cit. d., s. 20.

egoismu na obou stranách mocenského rozmezí: u držitelů moci stejně jako u bezmocných. Oficiální požadavek aktivismu, zdánlivě zaměřený na rozvinutí občanské kultury, se nemohl naplnit tam, kde bylo veškeré občanství z podstaty systému nežádoucí.

Své mobilizační nároky, které ovšem byly pouze zdánlivé a neměly vést ke skutečnému zapojení občana do politiky, podporoval a podkládal reálný socialismus vzory chování a myšlení, jež doplňovaly obraz ideálního občana socialistické demokracie. Tyto modelové vlastnosti jsou samy o sobě a v nezdeformované podobě velmi žádoucí pro demokratickou politickou kulturu, avšak v komunistické teorii musely být zbaveny vlastního obsahu a ideologicky zatemněny.

„Uvědomělost“

Exemplární pro proces ideologického vyprazdňování je případ tzv. *uvědomělosti*, která, pokud je chápána jako kognitivní a afektivní zapojení do společenského života při sledování určitých osobních, skupinových nebo konsensuálních cílů, je přirozeným rysem demokratické společnosti. V reálném socialismu však být uvědomělý znamená žít v nevědomosti o podstatných negativních faktech týkajících se povahy režimu, protože uvědomělost se omezuje na pouhé přijímání, a často jen nekritickou poslušnost vůči nařízením vydaným politickou mocí.

Významově blízký a podobně prázdný byl pojem ideové vyspělosti. Ideová vyspělost a lpění na tzv. socialistických hodnotách jsou podle jiné marxistické autorky předpokladem angažovanosti v socialistickém státě a dávají svým držitelům „pocit domova“.³⁹ Tato nevhodně užitá blochovská metafora přispívá alespoň k poodhalení psychologického instrumentáře tvůrců vzorového politického smýšlení socialismu. Oporou uměle konstruované socialistické politické kultury se stal neurčený a neurčitelný, protože iracionální pocit sounáležitosti, blízkosti a podobnosti se skutečnou nebo údajnou většinou společnosti.

Kolektivismus

Kolektivismus, společný jmenovatel řady postojů politického člověka v socialismu, není specifický pro komunistické režimy, sdílí ho s ním nacionalismus a řada dalších ideologií. Přesto se zdůraznění kolektivního vůči individuálnímu jeví jako původní, i když ne výlučný moment reálně-

³⁹ Hajko, D. a kol.: *Človek v socialistickej spoločnosti*. Bratislava, Smena 1983, s. 57.

socialistické kultury. Přiznání se ke kolektivistické vizi je významné tím, že tak režim odhalil svůj skrytě negativní postoj k aktivnímu občanství, které je nutně individualistické, a odkázal do velmi těsných mezí požadavky uvědomělosti, aktivního úsilí o politické sebeosvobození a plného rozvoje osobnosti.

Reálněsocialističtí teoretikové chápali člověka především jako součást skupiny⁴⁰ a jeho zájem jako podřízený, nanejvýš rovnocenný kolektivním hodnotám, a to pouze až socialistická společnost přinese „splynutí“ osobního a veřejného zájmu. V kolektivu probíhá „formace člověka“. Typem kolektivu *par excellence* je pracovní četa nebo pracovní skupina, která se podle V. Grulichy může objevit až v socialismu a v níž lze dalekosáhle „formovat“ osobnosti jejích členů. Zaměstnání jako dějiště nevyhnutelného střetávání jednotlivců závislých na šanci získávat hmotné i nehmotné statky s despotickým státem, je nejpříhodnějším prostředím pro rozvíjení socialistického kolektivismu. Každodenní spolupráce a sdílená zkušenost v zaměstnání jistě má skutečný sblížovací a solidarizující účinek, současně ale zůstává oblíbeným místem státního zasahování do života a psychiky lidí v socialistické společnosti.

Socialistický kolektivismus nicméně byl systémově okleštěn a popřen připuštěním výjimečného společenského postavení vládnoucí elity. Aby legitimizovala svůj nárok na veškerou moc a z ní plynoucí volnost při prosazování vlastních zájmů, státně-stranická mocenská elita musela vůči kolektivismu postavit představu „vyspělejší“ a „uvědomělejší“ skupiny, socialistického předvoje.⁴¹ Touto trhlinou v kolektivistickém celku, kterou ideologové s ohledem na prospěch politické elity zaplnili úderníky, hrdiny práce, partyzány, osvoboditeli a vzorovými komunisty, probleskuje opět jasněji úzkostlivě skrývaná podstata režimu, založeného na dominanci menšiny nad společností.

Reálná politická kultura: mezi přijetím a protestem

Aktivismus jako zakrývání politické bezvýznamnosti individuální občanské iniciativy, *uvědomělost* jako potlačení právního vědomí a samostatného myšlení, *kolektivismus* jako popření tradičního západního modelu individua, jež zakládá svou identitu na autonomně a odpovědně učiněných rozhodnutích a činech. To jsou význačné rysy socialistické politické kultury, kterou nelze chápat jako komplex deskriptivních proměnných vysti-

⁴⁰ Grulich, V.: cit. d., s. 295.

⁴¹ Filipcová, B. – Filipec, J.: cit. d., s. 347.

hujících politicky podstatné rysy dané společnosti, ale jako mocensky prosazovaný předpis a jako nástroj udržení systémové stability. Vedle této kultury a v úzkém spojení s ní, totiž jak s její vnější a propagovanou podobou určenou k manipulaci občanů, tak také s jejím cynickým vnitřním obsahem, konstatujícím nadvládu stranického aparátu, se však vytvořila protikultura, jež byla reakcí na zvrácenost společenské situace a vzpourou proti nenormálním podmínkám: touto druhou kulturou si občané, zbavení svých práv a svobod, kompenzovali vlastní „systémovou“ méněcennost v reálněsocialistické společnosti, bojovali proti režimu, ale také mu některými jejími formami prodlužovali život.⁴² Za typy posledně uvedeného eskapistického rysu politické kultury reálného socialismu je možné považovat různé formy dobrovolného odmítnutí komunikovat sociálním kódem socialistického režimu spojené s pokusy vybudovat vlastní subkulturní náhražky (např. rozvíjení staršího motivu švejkovství, ale také trampování nebo zahrádkářství a mnohé další více nebo méně pitoreskní role a aktivity). Přinášejí psychické odlehčení, ale současně znamenají naprostý ústup z participace, jinou verzi stažení se do parochiality. Kromě nich se však vyvinuly i pozitivní, aktivní typy socialistické antikultury. Protože se však politická antikultura socialistických zemí vytvářela za podmínek nesvobody a deformovaných sociálních vztahů, není překvapivé, že mnohdy nevyhovuje představám západní politické vědy o tom, jak by měly vypadat demokratické predispozice občanů.

Antikultura socialistické společnosti byla antipolitická. Oblast veřejného, diskuse o společensky relevantních záležitostech, byla většinou občanů uzavřena. S výjimkou příslušníků elity bylo obyvatelstvo vyloučeno z účasti na reálném politickém rozhodování. Jak už bylo zmíněno výše, režim uzavřel společnost do malého prostředí jejích partikulárních zájmů, kde jedině mohli práva zbavení občané dosáhnout kompenzace za sociální a politickou bezmoc. Vznikl tak jakýsi život ve „výklenku“,⁴³ kdy se do sféry privátního přesunulo těžiště veškerého lidského úsilí a angažovanost se zredukovala na pouhé přizpůsobení nárokům režimu.

Komunistický režim zde jen dále oslabil ve střední Evropě tradičně neduživou občanskou společnost, pro kterou bylo v socialistickém Československu 70. a 80. let vyvíjení jakékoli činnosti ještě těžší než v sousedním

⁴² Sontheimer, K.: cit. d., s. 67–79.

⁴³ Výraz „výklenek“ a „společnost výklenků“ (Nische, Nischengesellschaft) použil pro označení útěku východoněmeckých občanů před politikou Günter Gaus. Srov. Sontheimer, K.: cit. d., s. 71.

Maďarsku nebo Polsku.⁴⁴ Srovnání normalizované československé nebo východoněmecké společnosti s Maďarskem a Polskem potvrzuje často zdůrazňované varování před přečeňováním explikační síly pojmu politické kultury při analýzách krátkodobých změn, a sice v tom smyslu, že rozdíly v úrovni občanského sebevědomí a politické kultury se nemusejí nutně odrážet v obdobných rozdílech mezi srovnávanými politickými systémy.⁴⁵ Ve světle tohoto zjištění se ukazuje, že politickou kulturu nelze činit odpovědnou za výkyvy v historickém vývoji politických systémů, ale pouze za převládající tendence a obecné rysy, které se projevují *à la longue*.

Společnost režimu čelila novými, okolnostem přiměřenými prostředky, vytvářejícími nový podtyp politické kultury. Z osobního aktivismu vzniklo opoziční hnutí, jež se odmítlo deklarovat za politickou sílu a potíralo režim tam, kde se dopouštěl bezpráví proti individu. Občanské iniciativy jako Charta 77 demaskovaly iluzornost reálněsocialistické společenské smlouvy tím, že poukazovaly na cenu, jež za tuto smlouvu občané platili: omezení na uspokojování soukromých potřeb a malých zájmů v mnoha různých „výklencích“.

Zatímco se režim pokoušel přesvědčit obyvatele, že za hranicemi veřejného zbývá místo pro svobodný život, byla podle Havlova výkladu v *Moci bezmocných* právě obrana práv jednotlivého občana, vydaného všanc excesům systému, spojujícím tmelem Charty. Disent tedy, jak to také odpovídá antipolitické kultuře zplozené normalizací, neusiloval o politické působení v běžném smyslu, ani nechtěl vytvářet politické strany nebo hnutí, které by čelily komunistické straně jako protihráči v politické hře, ale považoval se za sdružení jednotlivců na obranu jiných jednotlivců.⁴⁶

Občanské iniciativy se objevily v situaci, kdy politično bylo rozbito a politická aktivita v „naivním“ západním smyslu nemožná. Boj za občanské svobody vedly ve značně roztmeleném společenském celku, kde neměly možnost působit prostředky masového ovládnání, k nimž neměly přístup, ale musely apelovat na vědomí lidské důstojnosti a etické citění. Ačkoli tedy Havel tvrdí, že „život v pravdě“ je „mocenským faktorem nebo politickou silou“,⁴⁷ forma chartistického vystoupení je nepolitická, srovná-li se s *postojem* k věcem veřejným v demokratických zemích. Je proto příznačné, že na jiném místě Havel píše o zátěži „tradičním politickým myšlením a tradič-

⁴⁴ Schoepflin, G.: *Politics in Eastern Europe: 1945–1992*. Oxford, Blackwell 1993.

⁴⁵ Almond, G. – Verba, S.: cit. d., s. 20–21.

⁴⁶ Havel, V.: cit. d., s. 103.

⁴⁷ Havel, V.: cit. d., s. 83n.

ními politickými zvyklostmi“, máje na mysli zavedená a společností interiorizovaná pravidla politické, tedy i demokratické hry.

Poměreno kritérii Verby a Almonda, vypracovanými především pro Spojené státy, ale ne vždy přenosnými do jiných společenských kontextů, se budou Havlovy úvahy o politice ze 70. let jevit jako svým způsobem „zaostalé“, nerozlišující náležitě mezi parochiálním, poddanským a občanským typem politické kultury. Totalitní režim smazal rozdíly mezi typy politické kultury a ochromil jejich funkce. Veřejné vystoupení chartistů bylo ohraničeno orientací na společenství, v masové reálněsocialistické společnosti byl a vzhledem k sociální i místní specifičnosti hnutí musel být jeho vliv velmi omezený. Havlova „postdemokracie“ je utopií společenství nahrazujícího nefunkční společnost, je výsledkem odvrácení člověka od zkompromitované sféry politiky k osobnímu vztahu, určenému vzájemnou odpovědností. To ale není krédo západní teorie politické kultury, jež se snaží najít podmínky demokratického politického zřízení ve společnostech, jež mnohonásobně přerostly rámeč jednotlivcem přehlédnutelných a ovlivnitelných skupin.

Reálnou politickou kulturu v socialismu vytvářely dva protipohyby přízpůsobení a odmítnutí vnucovaných pravidel hry. Pohyb adaptace vedl dovnitř, z politické nebo vůbec společenské oblasti do nejužšího soukromí a je příznakem úpadku politické kultury, ztrátou participace. Těto zátěže se nezabavilo ani opoziční politické myšlení, představující opačný pohyb. Odtud vychází pokus o překonání politiky nepolitickým, který je formulován jazykem základní filosofické reflexe, nikoli politologického diskurzu. Nechybí mu určitý patos, utopičnost, potřebné v době útlaku. S tím souvisí také nedůvěra k návratu do politiky, pochybnosti o participaci v západním pojetí a vize vlastní cesty, všechno to součástí stanovisek, které se v českém politickém životě projevují dodnes.

Závěr

Politická situace a vývoj každé společnosti mají své „subjektivní“ podmínky ve vzorcích postojů a osobnostních rysech jedinců, kteří společnost utvářejí. Toto je předpoklad teorie politické kultury, která si činí nárok na to, že zná způsob, jak převádět obtížně pozorovatelné a pochopitelné komplexní politické jevy na důvěrně známé vnitřní psychické názory, postoje a hodnoty, a tím pozvedává politickou vědu na vyšší stupeň poznání. Stoupenci politicko-kulturní explanace mohou být přesvědčeni, že jejich přístup je schopen odhalit ty vlastnosti společností a skupin, které v dlouho-

dobé perspektivě určují jejich politické zřízení, vývoj jejich politických institucí a chování tváří v tvář politickým problémům. Typ politické kultury vypovídá o možnostech společnosti dosáhnout nebo udržet si určitý vládní systém, např. demokracii při přechodu od totalitního režimu. Znalost politické kultury předchozího období proto může být nesmírně užitečná pro poznání politické kultury současné a obě pro odhadnutí šancí dané společnosti uspět v politickém projektu, na jehož realizaci pracuje. Mezi politickou kulturou a konkrétním stavem společnosti však neexistuje jednoznačný vztah už proto, že vliv politické kultury je i podle teorie patrný až v delším časovém trvání.⁴⁸ Současné není poznání politické kultury ani zdaleka exaktní a jednoznačné, protože je zatíženo řadou metodologických nejasností a vždy také vyžaduje interpretující přístup.

Pro pochopení politické reality české společnosti je nevyhnutelné – a proto je překvapivé, jak málo se tak činí – získat přesnější a hlubší poznání politické reality předchozího systému. Toto poznání není samoučelné nebo pouze teoreticky zajímavé, ale za pravděpodobného předpokladu kontinuity a kauzálního propojení s mnoha prvky dnešního politického systému může také mnohé vypovědět o současném stavu politiky. Z něho lze čerpat poučení o nejrůznějších sociálních a politických otázkách: např. o perspektivách vývoje politického systému, o změnách hodnotových a postojoyých orientací české populace (postoje k menšinám, vnímání institucí aj.), o vyhlídkách koexistence české společnosti s ostatními v rámci stále více se integrující Evropy. Přehled – nikoli vyčerpávající – rysů politické kultury reálně-socialistického Československa odhalil některé vzorce chování a myšlení, jejichž přítomnost nebo aspoň zprostředkovaná působnost v dnešní společnosti by mohly potvrdit další hlubší výzkumy. Nijak nepřekvapí, že pozůstatky politické kultury minulého režimu neznamenaají pro dnešní českou společnost právě pozitivní dědictví. Typy a subtypy reálně-socialistické politické kultury (ideální, reálná: přijetí, adaptace, reakce, protest) nedostatečně podporují dva ze základních aspektů demokratické politické kultury, participaci a důvěru v politické instituce. Kultura protestu sice představuje velmi radikální formu participace na politickém dění, ale současně v sobě nese tradici antipolitického smýšlení, které brání v identifikaci se systémem a jeho institucemi. Všechny ostatní jmenované formy kultury pak nedostatečně podporují participaci na procesu politického rozhodování, čímž zhoršují výkonnost českého politického systému a – alespoň z hlediska obvyklého u teoretiků politické kultury – snižují kvalitu české demokracie.

⁴⁸ Srov. Schemeil, Y.: cit. d., s. 246n.

Literatura:

- Adorno, T. W.: Studies in the Authoritarian Personality. Gesammelte Schriften Bd. 9.1. Soziologische Schriften II. Erste Hälfte. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1975.
- Almond, G.A. – Verba, S.: The Civic Culture, Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Newbury Park, Sage Publications 1989.
- Aron, R.: Plaidoyer pour l'Europe décadente. Paris, Éditions Robert Laffont 1977.
- von Beyme, K.: Die politischen Theorien der Gegenwart. Opladen, Westdeutscher Verlag 1992.
- Eysenck, H.J.: The Psychology of Politics. London, Routledge and Kegan Paul 1968.
- Fleron Jr., F.J.: „Post-Soviet Political Culture in Russia: An assessment of recent empirical investigations“. Europe-Asia Studies: 48/2: 225–260.
- Filipcová, B. – Filipec, J.: Různoběžky života. Praha, Svoboda 1976.
- Grawitz, M. – Leca, J. (eds.): Traité de science politique 3. L'action politique. Paris, Presses Universitaires de France 1985.
- Grawitz, M.: „Psychologie et Politique“. In: Traité de science politique 3. L'action politique, Publié sous la direction de M. Grawitz, J. Leca. Paris, Presses Universitaires de France 1985.
- Grulich, V.: Osobnost a její společenský rozvoj. Praha, Panorama 1983.
- Hajko, D. a kol.: Člověk v socialistickej spoločnosti. Bratislava, Smena 1983.
- Havel, V.: O lidskou identitu. Rozmluvy, Londýn 1989.
- Klicperová-Baker, M. et al.: Ready for Democracy? Civic Culture and Civility with a Focus on Czech Society. Praha, Academy of Sciences of the Czech Republic 1999.
- Memmi, D.: „L'engagement politique“. In: Traité de science politique 3. L'action politique, Publié sous la direction de M. Grawitz, J. Leca. Paris, Presses Universitaires de France 1985.
- Pye, L.W.: „Political Culture“. In: D.L. Sills (ed.): International Encyclopedia of the Social Sciences, vol. 12. New York, Macmillan/Free Press 1968, s. 218–225.
- Schemeil, Y.: „Les cultures politiques“. In: Traité de science politique 3. L'action politique, Publié sous la direction de M. Grawitz, J. Leca. Paris, Presses Universitaires de France 1985.
- Schoepflin, G.: Politics in Eastern Europe: 1945–92. Oxford, Blackwell 1993.
- Sontheimer, K.: Deutschlands politische Kultur. Berlin, Rowohlt 1991.
- Šolcová, M.: Socialistický způsob života. Praha, SPN 1978.
- Thompson, M. – Ellis, R. – Wildavsky, A.: „Political Cultures“. In: Hawkesworth, M., Kogan, M. (eds.): Encyclopedia of Government and Politics I. London and New York, Routledge 1996.
- Vajdová, Z.: „Politická kultura: teoretický koncept a výzkum“. In: Sociologický časopis, 32/3: 339–351.
- Verba, S. – Nie, N.H.: Participation in America. Chicago, The University of Chicago Press 1987.
- Wiatr, J. J.: Społeczeństwo, polityka, nauka. Warszawa, Książka i wiedza 1973.

Czech Political Culture in the Era of 'really existing Socialism' and Today

Marek Skovajsa

The prospects for an harmonious and unimpeded development of democracy in the post-communist countries remain one of the central concerns of the political science research at the beginning of 21st century. These countries' chances to develop a stable and prosperous democracy are limited or pre-determined by the continuing presence of the patterns of thought and behavior which evolved in response to the specific conditions of life in a communist political system. The extended exposition to the influence of the patterns of attitudes typical of the communist regime could not fail to modify the patterns of attitudes which determine political behavior of the citizens in the post-communist era. In this article, the conceptual framework of the political culture theory is used in an attempt to discover and investigate the various psycho-cultural effects the political system of so called "really existing socialism" had on the post-communist political culture in the Czech Republic. In the first part, a survey of the most important concepts of the political culture theory relevant for the study of post-communist political culture is offered. Notably, Almond and Verba's notion of the civic culture and various psychological theories (Adorno, Eysenck) are sketched out and their importance for the question discussed is established. In the analysis of the Czech communist and post-communist political culture the distinction introduced in earlier studies of communist political systems between an ideal and an actual political culture is maintained, the former being the set of political attitudes postulated by the official ideology and the latter the one to be empirically found in the society. Within the actual political culture, four main subtypes were distinguished: 1. culture of acceptance; 2. culture of adaptation; 3. culture of escape; 4. culture of protest. The ideal political culture was sought in the texts of Marxist-Leninist authors concerned with the citizens' political activity. The political activism proclaimed by the official ideology was shown to remain in the domain of mere postulations. Similarly the concept of "political awareness" was deprived by the official ideology of its emancipatory content and changed into a means of manipulation. Less veiled was the official support for the citizens' escape into the private sphere and the emphasis on collectivist, as against individualist, values. In the closing section of the article various elements of present Czech political culture which can be traced back into the communist political culture, both ideal and actual, are discussed. The inheritance of the communist past includes: predominance of passive orientations toward politics, excessive proportion of parochial, "privatist" attitudes and, in the political elite, a preference for the conception of "antipolitical" politics, a conception that favors informal political structures, community-based solidarity and extra-institutional channels of political communication.